

**МІСЛАВУ  
КОЗАЦЬКОЇ  
ПОВІК**

**НЕ ЗАБУДЕМ**

*(До 350-річчя Української  
національно-визвольної революції)*





## ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1657 РОКІВ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Як відомо, 350 років тому терени Поділля та Південно-Східної Волині опинилися в епіцентрі подій Національно-визвольної революції українського народу. Саме тут відбулися славнозвісні Пилявецька битва, запеклі баталії під Бушею, Батогом, Вінницею, Баром, Полонним, Старокостянтинівим, Меджибожем, Кам'янцем-Подільським, Жванцем. Сюди поширився і рух народних збройних формувань - опришків. Тут відкрили себе славою полки Богдана Хмельницького, його сподвижників - Максима Кривоніса, Данила Нечая та інших національних героїв. Тому по праву колишня Кам'янець-Подільська область від 1954 року носить ім'я Хмельницької.

Вищезазначені події у Волино-Подільському регіоні уже понад три сотні років перебувають під пильною увагою вчених і краєзнавців. Проте даний науковий інтерес мав свої періоди піднесення і спаду. Його апогеем стали друга половина XIX, 20-ті роки і друга половина XX століть. Скажімо, на зламі XIX-XX ст. найбільший внесок у вивчення Визвольної війни в Україні та її регіонах, визначення її революційного характеру здійснили В.Антонович, М.Грушевський, В.Липинський, Г.Ходкевич. Станом на сьогодні найменш історіографічно узагальнені здобутки 50-90-х років XX ст. наукового вивчення процесу визвольних змагань середини XVII ст. Ці дослідження умовно можна поділити на чотири основні етапи: 1) 50-ті - перша половина 60-х років - час визначних наукових звершень і виявлення всенародної зацікавленості за умов широкого відзначення 300-річчя Визвольної війни; 2) середина 60-х - початок 70-х років - період деталізації історико-краєзнавчих досліджень визвольних змагань у регіонах в зв'язку з підготовкою та виданням 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР"; 3) середина 70-х - друга половина 80-х років - етап послаблення наукового інтересу до подій середини XVII ст. в Україні; 4) кінець 80-х - 90-ті роки - доба ренесансу й масового захоплення вивченням визвольних змагань, їх докорінного переосмислення в ході розбудови державної незалежності України та всенародного вшанування 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького і відзначення 350-річчя Національно-визвольної революції.

В окресленому нами першому етапі досліджень українською історичною наукою здійснено фундаментальні видання документів і матеріалів Визвольної війни 1648-1657 років<sup>1</sup>, які стали важливою джерельною базою для її вивчення на далеку перспективу, оприлюднено такі ґрунтовні монографічні праці, як "Богдан Хмельницький" академіка І.Крип'якевича (1954)<sup>2</sup>, "Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу" К.Гуслистого (1954)<sup>3</sup>, "Визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького" В.Голобуцького (1954)<sup>4</sup>, "Україна напередодні Визвольної війни середини XVII" О.Барановича (1959)<sup>5</sup>, "Максим Кривоніс" О.Лоли (1957)<sup>6</sup>, "Іван Богун" Д.Мишка (1956)<sup>7</sup> та ін. Звичайно, в усіх цих монографіях Визвольна війна трактувалася переважно з класових позицій, а її єдиною метою вважалось воз'єднання України з Росією (всі інші погляди, зокрема М.Брайчевського, засуджувалися тоталітарною системою), та все ж зацікавлений читач чи не вперше одержав змогу віднайти ґрунтовні відомості про перебіг визвольних змагань українського народу середини XVII ст. Натомість, альтернативний підхід до оцінки Визвольної війни містять книги Ю.Тис-Крохмалюка "Бої Хмельницького" (1954)<sup>8</sup> та інші публікації учених західної української діаспори.

Справжнім поштовхом для розвитку краєзнавчих досліджень й пошуків свідчень подій середини XVII ст. у регіонах стало науково-популярне видання Олени Апанович "По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр." (1954, 1955)<sup>9</sup>. Ця невелика за обсягом книга, що й досі є настільною для всіх зацікавлених дослідників, добре прислужилася для підготовки аналогічних видань на обласному рівні, для упорядкування і вшанування пам'ятних місць козацької звитяги, створення туристських маршрутів до них. Прикладом такого наслідування на Поділлі та Південно-Східній Волині стали "Путівник по визначних місцях Хмельницької області" С.Бабишина (1958)<sup>10</sup>, популярні нариси про події Визвольної війни в обласній і районній пресі І.Гарнаги (Кам'янець-Подільський), С.Гуменюка (Хмельницький), М.Євтушка (с.Остропіль на Старокостянтинівщині), К.Терещука (Шепетівщина) та інших краєзнавців.

Значно підвищилася роль та зросла вартість історико-краєзнавчих досліджень під час другого етапу вивчення Визвольної війни середини XVII ст., зокрема, в зв'язку зі створенням у 1966-1972 рр. книг "Хмельницька область", "Вінницька область" 26-ти томної "Історії міст і сіл УРСР"<sup>11</sup>. Завдяки членам авторського колективу цих книг і їх помічникам з числа вчителів, архівістів, бібліотекарів й аматорів краєзнавства, практично в кожному нарисі про міста і села відображені факти і явища боротьби України за незалежність у XVII ст., що значно розширило наші уявлення про географію Визвольної війни, локалізувало і деталізувало її перебіг на місцях. Хоча автори й не уникли в окремих нарисах фактологічних помилок, штучних прив'язок і прогалин у висвітленні конкретних обставин описуваних подій. Паралельно науковці й краєзнавці, зокрема О. Степанко (Кам'янець-Подільський)<sup>12</sup>, П. Михайлина (Чернівці)<sup>13</sup>, продовжували розробляти й публікувати розвідки з історії Визвольної війни на Поділлі та Волині, про боротьбу населення міст краю проти польсько-шляхетського панування в 1648-1654 роках.

І, навіть, у період ідеологічної боротьби з "патріархальщиною та милуванням старовиною", призупинення вивчення історії визвольних змагань в Україні у XVII ст., який припав на 70-80-ті роки, саме у Волино-Подільському регіоні спостерігалась певна активізація краєзнавчих досліджень і пошуків, зростає когорта вчених-фахівців і аматорів з даної проблематики. В цей час продовжували вивчати і оприлюднювати нові матеріали з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині такі відомі історики, як Ф. Шевченко<sup>14</sup>, П. Михайлина<sup>15</sup>, В. Грабовецький<sup>16</sup>, Я. Дашкевич<sup>17</sup>, М. Ковальський<sup>18</sup> та ін. Одночасно місцеві науковці В. Степанков (Кам'янець-Подільський)<sup>19</sup>, С. Гуменюк<sup>20</sup> опублікували важливі для краєзнавців, освітян і для потреб туризму методичні розробки та путівники про пам'ятні місця подій Визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі. В обласній та місцевій пресі Хмельниччини з'явилася низка науково-популярних статей, нарисів С. Гуменюка про перебування на Поділлі Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая<sup>21</sup>, про козацькі битви<sup>22</sup>, Н. Козлової (Кам'янець-Подільський) про облогу міста над Смотричем військами Богдана Хмельницького у червні 1652 року<sup>23</sup> та інших краєзнавців. Наприкінці третього умовного етапу досліджень подій середини XVII ст. новий науково-теоретичний підхід до показу цих явищ започаткував відомий історик Валерій Смолій у розвідці "Місце традиції Визвольної війни 1648-1654 рр. в антифеодальній боротьбі селян Поділля" (1987)<sup>24</sup> та інших працях. Хоча загалом характерні для 50-80-тих років у підходах до вивчення визвольних змагань у XVII ст. в українській історичній науці формалізм,

стандартні штампи й стереотипи, спрощення у трактуванні соціальних явищ та подій завели у безвихідь подальші дослідження даного періоду минувшини України.

З початком 90-х років молода незалежна Україна офіційно проголосила себе спадкоємицею національно-визвольних й державницьких традицій, закладених у боротьбі за свободу в середині XVII ст.<sup>25</sup> За цих умов перед вітчизняною історичною наукою відкрилися нові горизонти у дослідженні та переосмисленні історії Визвольної війни, небачено підвищився науковий і пізнавальний інтерес до її витоків і перебігу з боку краєзнавців, освітян, у суспільстві в цілому. Новий погляд в оцінці подій Визвольної війни презентували з початку 90-х років випускники Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, нині академік НАН України В. Смолій і професор В. Степанков у працях "У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу" (К., 1992), "Богдан Хмельницький" (К., 1993, 1995) й ін. Насамперед, автори розширили хронологічні межі Визвольної війни до 1657 і далі до 1676 років, науково обґрунтували визвольні змагання як Національну революцію в Україні, що мала окремі спільні риси з тодішніми буржуазними революціями в Європі, московсько-український договір 1654 року оцінили, як великодержавний з боку російського самодержавства, переосмислили історичну роль ряду політичних і військових діячів тієї епохи, акцентували увагу на вивчення державницького будівництва в середині XVII ст. на інші проблеми так званих "білих плям" даного періоду. Нове бачення подій середини XVII ст. в Україні з власними нюансами й судженнями підтримали і доповнили визнані фахівці Я. Дашкевич, В. Грабовецький, М. Ковальський, Ю. Мицик, М. Браїчевський, В. Борисенко, М. Кравець й інші провідні вітчизняні історики-мідієвісти, науковці української діаспори, переважна більшість краєзнавців на місцях. Однак ще зберігають позиції й прихильники традиційного погляду на Визвольну війну в дусі 50-80-х років XX ст.

90-ті роки, ознаменовані каскадом наукових конференцій, симпозіумів, "круглих столів", фесрією монографічних видань і наукових збірників з історії України XVII ст., тим паче, що 1995 року масштабно вшановано 400-річчя від дня народження Великого гетьмана Богдана Хмельницького, а 1998 року - відзначено 350-річчя початку Національно-визвольної революції українського народу. Зокрема, події визвольних змагань XVII ст. у Південно-Східній Волині потрапили у поле зору учасників міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій "Минуле і сучасне Волині" (IV-IX-та, Луцьк, 1990-1998), "Велика Волинь: минуле й сучасне" (I-IV-та, Рівне, Луцьк, Житомир, Ізяслав, 1991-1994), "Острог на порозі 900-річчя" (I-VII-а, Острог, 1991-

1998), "Берестецька битва в історії України" (I-VI-а, Рівне, 1990-1996) й ін. Розвиток Визвольної війни на Поділлі розглядався на таких відомих наукових краєзнавчих форумах, як "VIII-IX Подільські історико-краєзнавчі конференції" (Кам'янець-Подільський, 1990, 1995), "IX-XVII Вінницькі обласні історико-краєзнавчі конференції" (Вінниця, 1990-1998), "Духовні витоки Поділля: Творці історії краю" (Кам'янець-Подільський, 1994), "Меджибіж: 850 років історії" (Меджибіж, 1996), "Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція" (1996) й ін. Крім того, дискусійні проблеми переоцінки перебігу подій Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині розглядалися на таких спеціалізованих представницьких зібраннях вчених і краєзнавців, як конференції "Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр." (Дунаївці, 1992), в роботі якої взяли участь академік П.Тронько, член-кореспондент НАН України Ф.Шевченко, В.Степанков й ін., "Пилявецька битва 1648 року в історії України" (Стара Синява, 1995), у збірнику матеріалів якої, поряд з статтями відомих фахівців О.Апанович, В.Степанкова та інших, подані розвідки 15 старшокласників Хмельниччини - членів Малої академії наук України; науковий симпозиум "Поділля і Південно-Східна Волинь у контексті історії українського національного відродження" (Кам'янець-Подільський, 1995), в роботі якого викристалізувалося нове бачення визвольних змагань й Національної революції в даному регіоні. Певним підсумком новітніх регіональних досліджень даної проблематики стали матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Поділля і Південно-Східно Волинь в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (Стара Синява, 1998).

У 90-ті роки з-поміж розмаїття публікацій з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині виокремлюються книги й статті у центральних і місцевих виданнях В.Степанкова (частина у співавторстві з В.Смолієм)<sup>26</sup>, написані на базі матеріалів українських і зарубіжних архівів. За науковий внесок та новаційний підхід у дослідженні визвольних змагань подолянин В.Степанков удостоєний 1993 року премії НАН України імені Михайла Грушевського.

Не залишилися осторонь від дослідження подій Визвольної війни XVII ст. й інші місцеві науковці й краєзнавці. Зокрема, О.Воронцов і А.Кончак (Вінниця)<sup>27</sup>, В.Прокопчук (Дунаївці)<sup>28</sup>, О.Дзьобан (Львів)<sup>29</sup> здійснили у 1994-1995 роках спробу розглянути хід військових операцій на Поділлі, І.Козельський (Стара Синява) ще 1990 року видав цікавий альманах-дайджест з життя українського козацтва в зв'язку з нашим краєм<sup>30</sup>, виступив одним з організаторів проведення наукових конференцій "Пилявецька битва". Відомі дослідники Є.Назаренко<sup>31</sup>, Г.Черешня (Хмельницький)<sup>32</sup>, В.Соха, Л.Максимов, І.Лаха (Городок)<sup>33</sup>, О.Сапожник (Славута)<sup>34</sup> та інші присвятили добірку статей у пресі про перебування Богдана Хмельницького та його сподвижників на Поділлі та Волині; А.Лисий<sup>35</sup> і В.Жмурко (Вінниця)<sup>36</sup>, В.Гайбонюк (Рівне)<sup>37</sup> й інші аналізували особливості Пилявецької битви 1648 року та бої в березні 1651 року під Вінницею. Значний інтерес викликають фольклорно-етнографічні дослідження подій Визвольної війни знаного краєзнавця А.Сваричевського (Хмельницький) і особливо його книга "От де наша слава" (1995)<sup>38</sup>. Перелік таких публікацій можна продовжувати.

Таким чином, найбільш сприятливий і плідний період у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст. у цілому в Україні і на Поділлі, зокрема, припадає на 90-ті роки. Характерною рисою цього явища є те, що героїкою середньовічної минувшини захопилася молодь, зросло нове покоління науковців і краєзнавців, позбавлених ідеологічної заангажованості й здатних з позицій історичної правди об'єктивно висвітлювати позитивні та негативні сторони визвольних змагань.

На порозі третього тисячоліття перед науковцями і краєзнавцями Поділля та Південно-Східної Волині постають нові цікаві перспективні завдання у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст.: настав час археологічного і топографічного вивчення території Пилявецької битви, Жванецького протистояння українських й польських військ та інших пам'ятних місць перебування в краї козацьких полків, продовжити з'ясування так званих "білих плям" у висвітленні даних подій й, нарешті, підготувати та видати фундаментальну монографію, яка б узагальнила здобуті знання в історії визвольних змагань в окресленому регіоні.

*Лев Баженов*

1 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.-Москва, 1954.-Т. I-III; Документы Богдана Хмельницкого. 1648-1657/ Сост. И.Крипякевич и др.-К., 1961.  
2 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.-К., 1954.-534 с.  
3 Гуслистий К.Г. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.-К., 1954.

4 Голобуцкий В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого.-М., 1954.  
5 Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.-М., 1959.  
6 Лола О.П. Максим Кривоніс.-К., 1957.  
7 Мишко Д.І. Іван Богун.-К., 1956.

- 8 Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія.-Мюнхен, 1954.-С. 83-105.
- 9 Апанович А.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.-К., 1954; її ж. По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр.-К., 1955.
- 10 Бабишин С.Д. Путівник по визначних місцях (Хмельницької області).-Хмельницький, 1958.
- 11 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К., 1971; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.-К., 1972.
- 12 Степенко О.Д. З історії подій визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі//Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конф.-Львів, 1968.-С. 10-13.
- 13 Михайлина П.В. Боротьба населення міст Поділля проти польсько-шляхетського панування на початку Визвольної війни українського народу//Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конф.-Львів, 1970.-С. 90-92
- 14 Шевченко Ф.П. Богдан Хмельницький на Поділлі//Тези доп. шостої Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф.-Вінниця, 1988.-С. 16-17; його ж. Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.//VII Подільська історико-краєзнавча конф.-Кам'янець-Подільський, 1987.-С. 67-69.
- 15 Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1559-1654 рр.).-К., 1975.
- 16 Грабовецький В.В. Західно-українські землі в період Народно-визвольної війни 1648-1654 рр.-К., 1972.
- 17 Дашкевич Я.Р. Подільські полки (середина XVII - початок XVIII ст.)//Тези доп. VI Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф.-Вінниця, 1988.-С. 18-20.
- 18 Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI - XVII вв.-Днепропетровск, 1978.
- 19 Степанков В.С. Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі.-Хмельницький, 1979.
- 20 Гуменюк С.К. Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Дністра до Південного Бугу.-Хмельницький, 1979; його ж. Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Південного Бугу до Горині.-Хмельницький, 1979; Гуменюк С.К., Морской М.Д. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник.-Львів, 1983.
- 21 Гуменюк С.К. Великий гетьман України//Рад. Поділля (м.Хмельницький).-1979.-18 лип.; його ж. Вірний соратник Богдана (Данило Нечай)//Рад. Поділля.-1979.-13 січ.; його ж. Полки водив Кривоніс//Рад. Поділля.-1978.-30 лист.
- 22 Гуменюк С.К. Під проводом Богдана Хмельницького//Корчагінець (м.Хмельницький).-1978.-7, 19 груд., 1979.-11 січ.
- 23 Козлова Н.К. Історія одного літа//Рад.Поділля.-1970.-25 лют.
- 24 VI Подільська історико-краєзнавча конф.-Кам'янець-Подільський, 1987.-С. 66-68.
- 25 Вітання Президента України Л.Кучми учасникам та гостям Міжнародного наукового форуму//Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнарод. наукової конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана.-К., 1996.-С. 3.
- 26 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.-К., 1993, 1995; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави.-Львів, 1991; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: Проблеми державотворення.-К., 1993; Степанков В.С. Битва під Пилявцями 1648 року/Військо України (Київ).-1996.-№9-12.-С. 42-47.
- 27 Воронцов О., Кончак А. Поділля у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр.-Вінниця, 1995.
- 28 Прокопчук В.С. Поділля в період Визвольної війни 1648-1654 рр.//Майбуття (м.Хмельницький).-1995.-№16.
- 29 Дзьобан О.О. Поділля у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького//Духовні витоки Поділля: Творці історії краю.-Хмельницький, 1995.-С. 80 - 83.
- 30 З козацької скрині: альманах-дайджест.-Вип. I.-Стара Синява, 1990.
- 31 Назаренко Є. Богдан Хмельницький і Поділля//Прибузька зоря (м.Хмельницький).-1995.-26 жовт.
- 32 Черешня Г.А. Богдан Хмельницький в історії Поділля//Прибузька зоря.-1995.-23, 25 лист., 14 груд.
- 33 Соха В. Богдан Хмельницький у Сатанові//Соха В. Сатанів: Історичний нарис.-Хмельницький, 1991.-С. 42-45; Лаха І., Максимов Л., Соха В. Богдан Хмельницький у Городку//Городоцький вісник.-1995.-19 квіт.
- 34 Сапожник О. Богдан Хмельницький, козацтво на Славутчині//Трудівник Полісся (Славута).-1995.-14, 18 жовт.
- 35 Лисий А. Оборона Вінниці 1651 р. у висвітленні Миколи Костомарова // Десята Вінницька обл. Історико-краєзнавча конференція. - Вінниця, 1990. - с. 30 - 32.
- 36 Жмурко В.А. Бої під Вінницею у березні 1651 р. // Там само.-С. 32-33.
- 37 Гайбонюк В. Перемога під Пилявцями - апогей повстання Богдана Хмельницького// «Колос» (Стара Синява).-1995.-23 верес.
- 38 Сваричевський А.В. Чи не той то хміль... (Б.Хмельницький в думках та піснях)//Подільські вісті (м.Хмельницький).-1995.-10 серп.; його ж. От де наша слава. Фольклор про історичні події на Поділлі і Волині.-Хмельницький, 1995.